

*Єщенко Тетяна Анатоліївна,
кандидат філологічних наук, доцент*

**КОНЦЕПТ «СУМЛІННЯ/СОВІСТЬ»
В ЕТНОКОГНІТИВНОМУ ТА БІБЛІЙНОМУ АСПЕКТАХ**

Єщенко Т.А.

«Концепт «сумління/совість» в етнокогнітивному та біблійному аспектах»

У статті здійснено побудову асоціативної моделі аксіологічного концепту «сумління» в українському культурному дискурсі в аспекті когнітивного моделювання, виокремлюючи бінарні і семантичні опозиції, з'ясовуючи його архетипні, міфологічні та біблійні вияви.

Ключові слова: *концепт, сумління, когнітивне моделювання, мовна картина світу, фразеологізм, біблійне значення слова, філософія мови.*

Ещенко Т.А.

«Концепт «совесть» в этнокогнитивном и в библийном аспектах»

В статье построена ассоциативная модель аксиологического концепта «совесть» в украинском культурном дискурсе в аспекте когнитивного моделирования. Выделены бинарные и семантические оппозиции указанного концепта, раскрыты его архетипные, мифологические и библийные значения.

Ключевые слова: *концепт, совесть, когнитивное моделирование, языковая картина мира, фразеологизм, библийное значение слова, философия языка.*

Yeschenko T.A.

«Concept of “conscience” in ethnic-cognitive and biblical aspect»

An associative model of axiological concept of “conscience” in Ukrainian cultural discourse in the aspect of cognitive modeling has been created in the article. Binary and semantic oppositions have been distinguished, archetype, morphologic and biblical knowledge has been revealed.

Key words: *concept, conscience, cognitive modeling, language picture of the world, biblical knowledge, philosophy of language.*

Постановка проблеми. У когнітивній лінгвістиці (філософії мови) ХХІ століття пріоритетною є проблематика, пов'язана з антропоцентричністю досліджень, пошуком спільного і відмінного при концептуалізації дійсності певною етнічною спільнотою. Такі категорії, як: «концепт», «концептосфера», «картина світу», «мовна особистість» розширюють межі дослідження мови, яка розглядається не лише у тісних взаємозв'язках із мисленням, свідомістю, пізнанням, але й культурою і світоглядом. Наразі специфіка національного способу мислення постає крізь призму споконвічних українських понять («сумління», «віра», «воля», «пам'ять», «правда», «доля» тощо). Кожна з цих категорій має систему первинних і вторинних значень, характеризується широкими асоціативними зв'язками, здатністю виконувати когнітивні функції метафоризації, символізації, персоналізації, посиленими можливостями включатися в різноманітні контексти, утворювати стійкі звороти.

Аналіз наукових праць. Ретельне вивчення наукових джерел з окресленої проблеми засвідчило: на теренах вітчизняної науки з'явилася низка праць, в яких їх автори: 1) викладають наслідки системного дослідження картини світу, передусім її етнокультурної площини, що акумулює багатовіковий людський досвід і є потужним засобом впливу на індивідуума та соціум (Ю. Караулов, В. Постовалова, Ж. Соколовська, О. Кубрякова, В. Жайворонок, Н. Слухай, В. Манакін); 2) тлумачать концепт як лінгвально-ментальний феномен, що виявляє особливості мовомислення, поведінкових стереотипів людини – представника певного етносу (Ю. Степанов, А. Вежбицька, Т. Радзієвська, В. Кононенко, О. Шмельов, В. Карасик, Г. Слишкін, Й. Стернін, Р. Фрумкіна, І. Голубовська); 3) аналізують концептуальні конгломерати – концептосфери (Д. Лихачов, Ю. Степанов, З. Попова, О. Селіванова, С. Воркачов).

Проте відсутні розвідки, в яких було б досліджено асоціативну структуру аксіологічного концепту «совість» в біблійній та етнічній площинах.

Мета статті - побудова асоціативної моделі аксіологічного концепту «сумління» в українському культурно-лінгвальному дискурсі, враховуючи як когнітивне моделювання, так і семантичне профілювання, виокремлюючи бінарні та семантичні опозиції зазначеного концепту, з'ясовуючи його архетипні, міфологічні та біблійні вияви.

Джерельною базою розвідки слугують фразеологічні вислови (понад 3 000), ключовим словом яких постає слово-концепт «сумління», фольклорно-етнографічні джерела, текст Біблії.

Методи дослідження. Для студіювання нами було обрано метод семантико-аксіологічного поля, що безпосередньо спрямований на моделювання структури концепту, тобто на виокремлення в ній ядра (базової когнітивної структури) і периферії, а також на

відповідну систематизацію всієї сукупності лексичних репрезентацій досліджуваного концепту, етимологічної реконструкції його внутрішньої форми.

Поняття «концепт» розуміємо за Юрієм Степановим як «фрагмент культури в свідомості мовця; те, у вигляді чого культура потрапляє у ментальний світ людини» [7]. Іншими словами, це дискретна одиниця колективної свідомості лінгвоспільноти, яка зберігається в національній пам'яті мовців у вербально позначеному вигляді. Отже, концепт в етнічній картині світу виконує роль стрижневого елемента.

Когнітивне осмислення дійсності відбувається через дію та емоцію. Людська свідомість оцінює об'єкти, явища, процеси в різних аспектах і за різними параметрами – прагматичними, естетичними, моральними і релігійними. Стратегії оцінювання навколишнього світу є надзвичайно різноманітними.

Особливістю фразеологічної репрезентації світу є те, що одиниці цього рівня здатні утілювати діяльнісний образ світу в знаках-символах, покликаючи до національних сцен та сценаріїв, до культурної діяльності етносу як сукупності дій чи процедур, створюючи світ прототипних (стереотипних) ситуацій.

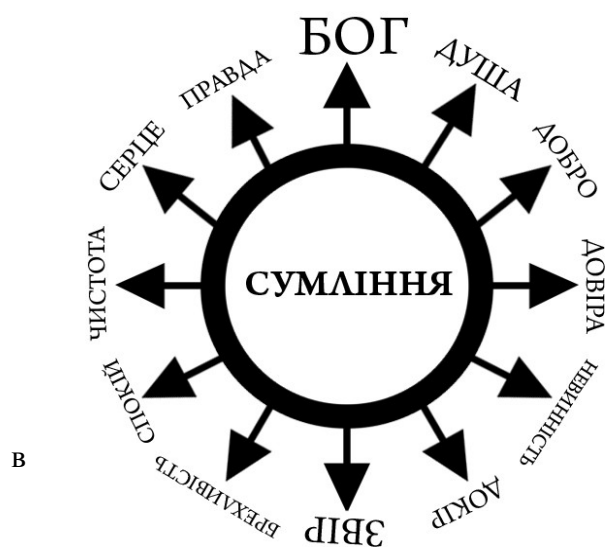
Концепт «сумління» є одним із найдавніших складників концептосфери української культури, центральним чинником моральної самосвідомості особистості. Вказаний феномен тісно пов'язаний з особливостями буттєвого становища людини у світі. Чим складнішим є внутрішній світ індивіда, чим різноманітніші відносини людини з довкіллям, тим вищий рівень моральної самосвідомості, тим розвиненішими є почуття морального обов'язку, самоконтролю, оцінки своїх вчинків. Висловимо припущення, що сумління – це ідеал, до якого тяжіє людина, щоразу роблячи свій вибір. У певному розумінні вся духовно-моральна проблематика людського існування загалом починається з того, що розвиток культури ставить людину перед вибором, смислові засади якого закладені в універсумі духовності. Реалізуючи свою свободу вибору, кожен з нас обирає життєвий шлях, а також ту або іншу систему ціннісних орієнтацій. «Сумління охоплює всі шари людської психіки від найнижчих до найвищих. Воно пронизує людське «я», котре формує індивідуальну, незамінну і неповторну особисту властивість людини. В ньому народжуються думки, почуття, прагнення, а також найголовніші життєві рішення. Отже, сумління – це фундаментальна здатність визначати моральну дію» [6, с. 37].

Як слушно зауважує Михайло Тофтул, «наявність сумління свідчить про укорінення моралі в духовно-емоційному світі особистості» [8, с. 59]. Водночас ця вкоріненість полягає, перш за все, у внутрішній свободі людини.

Загальновідомо, що Переклади Біблії і грецьких текстів відіграли величезну роль у формуванні значень концепту «сумління». Доречним, на наш погляд, звернутися до

етимологічного аналізу слова-концепту «сумління/совість» в різних мовах. Грецьке слово «syneidos» означає «спільна думка, спільне знання». В церковнослов'янській мові сумління розуміється так само, пор.: со+вѣд+ть, вѣдити – ««знати», вѣди - «я знаю». Українське слово «со+вість», російське «со+весть» свідчать про дотичність смислу до космічного значення Розуму. Польське слово «sumienie» пов'язане зі спільним «мнением» (пор. укр: «сумління»), а чеське «svedomi» корелює зі спільними відомостями, усвідомленням вибору людини, свідомістю загалом. Як бачимо, концепт-слово «сумління» – це не тільки критичне судження, застереження або вирок, а й згідно з етимологією - певне звіщення, яке постає як основа відповідних суджень, вироків, пересторог людини. Вість, що її подає нам наш внутрішній голос, торкається питань добра і зла, обов'язку, відповідальності. Наразі сумління постає як посередник між людиною і Богом. «Контакт з Богом через посередництво «совість» - це найбільш внутрішнє покликання людського духу. Совість стає активнішою і сприяє розвитку тоді, коли вона постає в ролі партнера, коли перетворюється на місце діалогу між Богом і людиною. Через неї людина «чує» заклик Бога і водночас відповідає на цей заклик негативно або позитивно. Заклик – це завжди запрошення до цілковитої спільноти з Богом, це зустріч із Творцем, який кохає і закликає до любові в дії» [6, с. 38].

Отже, совість постає як певне тяжіння до загальнолюдського, універсального і означає: 1) спільне знання, угода; 2) свідомість, досконале знання, переконання; 3) сумнів при усвідомленні вибору людини. Ядро ментально-аксіологічного поля концепту «сумління» в українському культурно-лінгвальному дискурсі складають асоціації: «СУМЛІННЯ - Бог, - закон, - чистота, - доброта». Периферію – «СУМЛІННЯ - звір, правда, - душа, - серце, довіра, - спокій, - невинність, - лукавість, недужість» (схема 1).

СУМЛІННЯ – БОГ. В українській свідомості совість співвідноситься з християнською вірою. Всі ми створені за подобою Божою і в кожному міститься частка нескінченного буття. Сумлінна людина шукає гармонії з Богом і власною душею – «Добре сумління – то око Боже» [3, с. 559], «Дивитися зі спокійною совісті очі» [9, с. 841]. Ймовірно, що маються на увазі саме Божі очі. У народному вислові «Йому стало совісно» [9, с. 841] утілюється

внутрішній стан людини в процесі морального вибору, який йде від самого Бога. Наразі

маємо ірраціональне управління діями і вчинками не людиною, а Богом: «За велінням совісті» [9, с. 841].

Стверджуємо: сумління – одне із найважливіших виявів нашої душі. Совість, мораль і виховання тісно пов'язані між собою. В моральному уявленні українців Бог шляхом сумління здійснює оцінку нашим вчинкам. У такий спосіб Господь прагне наблизити всіх до Себе, привести нас через самопізнання до Богопізнання, до покаяння, до духовного відродження і оновлення, і, врешті, до Богоуподібнення. В совісті людини міститься надприродна сила, яка стоїть вище людини і має надлюдську сутність. Сумління завжди керує душею, спрямовуючи її до абсолютного блага, свого джерела і Творця.

Як відомо, мовлення українського народу – це дарунок Божий, откровення. Це золоті зерна мудрості етнонаціональної словесної традиції. Українці помічають: якщо в людини розвинене почуття справжньої, непідкупної совісті, ніхто інший не спроможний викликати її на суд, бо совість – це і є сам Бог (пор.: «Те, що можна приховати від інших, від сумління не сховаєш» [3, с. 559]. Частина українських приказок і прислів'їв про сумління є прямими сентенціями, моральними побажаннями, порадами: «Як не мудри, а совість не перемудриш» [3, с. 559], «Без совісті віку не проживеш» [5, с. 329]. Доречно, на наш погляд, підкреслити, що кожна людина постає перед судом саме власного сумління. Так, вказуючи, що не варто вживати ідолоських жертв через сумління, Святий апостол Павло додає: «Говорю ж не про власне сумління, але про іншого, чого б моя воля судилась сумлінням чужим? [1Кор. 10:29]. Якщо ж людина, яка прожила своє життя неморально, не викликала себе жодного разу на суд власної совісті, вона беззахисна перед Богом: «З його совістю жити добре, та помирати погано» [3, с. 559].

Водночас в уяві українського народу постає образ совісті, на яку можна лягти, підкласти під себе і тим самим затамувати в собі вість Божу (пор.: «Лягти на сумління» [9, с. 841]). Віщуючи про «вічне», Святий апостол Павло наголошує, що не зважаючи на те, що служимо Богові, «але ми не відреклися тайного сорому, не ходячи в хитрості та не перекручуючи Божого Слова, але з'явленням правди доручаємо себе кожному сумлінню людському перед Богом» [2Кор. 4:2]. Совість, сором, провина, гідність у своїй сукупності визначають сценарій поведінки індивіда: «В кому сором, в тому й совість» [3, с. 559]. Адже за розвинутого почуття совісті в серці людини народ простежує присутність Божественного. Совість існує у тісному зв'язку зі страхом, довірою, каяттям, соромом, провиною: «Очі – міра, душа – віра, а совість - довіра» [5, с. 329].

Окрім цього, в етичній свідомості українців сумління є голосом Бога, котрий проголошує себе водночас і законотворцем, і суддею. Підтвердженням цього є українська приказка: «Добре сумління – це голос Божий» [3, с. 559]. Катехизис так само визначає

сумління як внутрішній Закон Божий. Сумління наразі постає у ролі категорії сприйняття релігійного одкровення, правди, доброти, істини. Ми маємо справу з чимось невід'ємним від внутрішнього єства людського «Я», адже сумління лунає в серці людини, змушуючи виконувати його основні вимоги: «Жити по совісті» [9, с. 841], «Працювати по совісті» [9, с. 841], «Судити по совісті» [9, с. 841], «Залишатися на совісті» [9, с. 841], «Зробити щось на совість» [9, с. 842].

Дотримання цих законів робить людину сильною, енергійною і безстрашною. Совісне мислення особистості передбачає щирість, шляхетність, прагнення до істини, хай навіть трагічної й гіркої, не спокушаючися заспокоїливими напівправдами. Загальновідомим є те, що хто чинить проти власної совісті, той грішить. Невипадково сумління може підказувати, вказувати, свідчити [пор. в Біблії: Рим. 2:5; Рим. 9:1; 2Кор. 1:12]. Зокрема про Закон і його виконання Святий апостол Павло звертається до римлян: «що виявляють діло Закону, написане в серцях своїх, як свідчить їм сумління та їхні думки, що то осуджують, то виправляють одна одну» [Рим. 2:5]. У привітанні до коринтян зазначено: «Бо це нам хвала, свідчення нашого сумління, що в святості й в чистоті Божій, не в тілесній мудрості, але в Божій благодаті жили ми на світі, особливо ж у вас» [2Кор. 1:12]; «Кажу правду в Христі, не обманюю, як свідчить мені моє сумління через Духа Святого» [Рим. 9:1]. З біблійними висловами корелюють фразеологізми української мови: «Заговорило сумління» [9, с. 842], «Заговорила совість» [9, с. 842]. Сумління почасти постає як усвідомлення людиною своєї корінної буттєвої визначеності, як звернений до неї поклик самого Буття. Наразі сумління є голосом цього поклику, яке тісно пов'язане з вибором як реалізацією людської свободи, й тими відносинами, в які особа завдяки цій своїй свободі вступає. Можемо сказати, що сумління - це система відношень в сфері Абсолюту і Духу, своєрідний дороговказ, що освітлює життєвий шлях людини.

СУМЛІННЯ – ЧИСТОТА. В українській моральній уяві існує думка про цілющу роль здорової і чистої совісті. В народі кажуть: «Чисте сумління» [9, с. 842], «Бути з чистим сумлінням» [9, с. 842], «Хто чисте сумління має, той спокійно спать лягає» [3, с. 559], «По чистому сумлінні» [9, с. 841]. Окреслюючи, якими мають бути священнослужителі, Святий апостол Павло говорить: «такі, що мають таємницю віри при чистім сумлінні» [1Тим. 3:9]. В Другому посланні - «Дякую Богові, Якому служу від предків чистим сумлінням, що тебе пам'ятаю я завжди в молитвах своїх день і ніч» [2Тим. 1:3]. Звертаючись до Тита, Святий Павло наголошує: «Для чистих все чисте, а для занечислених та для невірних не чисте ніщо, але занечистилися і розум їхній, і сумління» [Тит. 1:15]. Совість – поняття духовне, абсолютно незалежне від соціального статусу людини, її матеріальних можливостей. Так, людина може бути жебраком, проте

совісливою та морльною особистістю: «Сорочка чорна, а совість біла» [3, с. 559]. У цьому разі «біла совість» постає як синонімічний образ до «чистої совісті». У значенні чистого, безгрішного сумління сприймаємо вислів «невинне сумління» в Біблії. Під час суду у намісника Фелікса, Павло відповідає на звинувачення юдеїв: «І я пильно дбаю про те, щоб завсіди мати сумління невинне щодо Бога й людей» [Дії. 24:16].

У разі нечистого сумління людина прагне його «очистити», «заспокоїти»: «Для очищення сумління» [9, с. 841], «Нечиста совість» [9, с. 842], «Нечистий на сумління» [9, с. с. 842], «Чорна совість» [3, с. 559]. Приказка «Чорній совісті і кочерга висницею вижається» [5, с. 329] позначена іронічним змістом і відбиває гумор як специфіку українського менталітету. Посиленню сприйняття фраземи сприяє гіпербола, унаслідок чого виникає неймовірна картина: кочерга постає в образі висниці. Водночас «чорна совість» є совістю злодія, який пішов на змовини з власною душею, вчинив проти совісті, у зв'язку з цим почуття страху постійно супроводжує його. Але «...треба коритися не тільки заради страху кари, але й заради сумління» [Рим. 13:5]. В народі існує мудрість: «Не за страх, а за сумління» [9, с. 842]. Чим рішучіше здійснюється процес внутрішнього, духовного очищення людини, тим совість стає чутливішою.

СУМЛІННЯ – ДОБРОТА. Добре сумління – невід'ємна риса людської душі. Невипадково на сторінках Святого Письма так часто читаємо про «добре сумління» [1Петр. 3:16; Дії. 23:1; Євр. 13:18; 1Тим. 1:5; 1Тим. 1:19]. Зокрема у Першому Соборному посланні Святий апостол Павло говорить: «Майте добре сумління, щоб тим, за що вас обмовляють, немовби злочинців, були посоромлені лихословники вашого поведження в Христі» [1Петр. 3:16]. Перед юдейським синагогом апостол промовив: «Мужі-браття, я аж по сьогоднішній день жив для Бога всім добрим сумлінням» [Дії. 23:1]. Вищенаведені біблійні вислови корелюють з усталеними народними висловами: «Добра совість не боїться людських наговорів» [5, с. 329], «Добре сумління – то око Боже» [3, с. 559]. У Першому посланні Святого апостола Павла до Тимофія йдеться про таке: «Мета ж наказу – любов від чистого серця, і доброго сумління, і нелукавої віри» [1Тим. 1:5]. Українці вважають: «Де сумління, там і любов» [3, с. 559]. Як бачимо, любов і совість – найважливіші способи духовних відносин між людьми в сфері Абсолюту і Духу.

СУМЛІННЯ – ДУША, СЕРЦЕ. Осердям сумління, своєрідною оселею буття для людської совісті є душа і серце. Закликаючи коринтян примиритися з Богом, Святий апостол Павло проголошує: «Отже, віддаючи страх Господній, ми людей переконуємо, а Богові явні; але маю надію, що й у ваших сумліннях ми явні» [2Кор. 5:11]. Українська етнічна свідомість глибоко засвоїла, що совість – найголовніше в людській душі

(«Сумлінна душа» [9, с. 841]). Оскільки серце у людини повинне бути правдивим, народна мудрість говорить: «Хто совісті не має, той правди не знає» [3, с. 559].

СУМЛІННЯ – ЛУКАВІСТЬ, ЗЛО. Вказана асоціація доповнює бінарну позицію «сумління – доброта». В Посланні до євреїв йдеться: «то приступімо зі щирим серцем, у повноті віри, окропивши серця від сумління лукавого та обмивши тіла чистою водою!» [Євр. 10:22]. Лукаве сумління потребує очищення, своєрідного катарсису. Народний вислів «Душа християнська, а совість циганська» [3, с. 559] будується на протиставленні, антитезі і має форму повчального наочного протиставлення християнської душі і циганської совісті. Визначення «циганська совість», імовірно, має пряме відношення не скільки до способу життя, культури, історії цієї давньої етнічної групи, скільки до національного характеру, в якому брехливість, омана посідають пріоритетне місце. Скарбниця української народної фразеології містить вислови: «Зла совість» [9, с. 842], «Не мати совісті» [9, с. 842], «Діяти проти власної совісті» [9, с. 841], «У їх драгунська совість» [3, с. 559]. Окреслюючи обов'язки служителя Божого, Святий апостол Павло вказує, що від віри відступається той, «хто в лицемірстві говорить неправду, і спалив сумління своє» [1Тим. 4:2].

СУМЛІННЯ – НЕДУЖІСТЬ, СЛАБКІСТЬ. Почуття сумління людині потрібно в собі розвивати, оскільки недужа, квола совість може легко «споганитися» [1Кор. 8:7]. «Грішачи так проти братів та вражаючи їх слабе сумління, ви проти Христа грішете» [1Кор. 8:7]. Тож про людину зі слабким сумлінням або ж зовсім відсутнім український народ говорить: «Борідка Миняна, а совість глиняна» [5, с. 329], «У нього совісті ні на копійку» [9, с. 842], «У нього совісті ані на грам» [9, с. 842], «Немає совісті – немає людини» [5, с. 329].

СУМЛІННЯ - ЗВІР. Сумління постає в народній уяві українців в образі звіра, який гризе, мучить, зжирає людське серце: «Совість гризе» [10, с. 76], «Совість спати не дає» [9, с. 841], «Совість мучить» [9, с. 841], «Совість без зубів, а гризе» [10, с. 76]. З вказаною асоціацією концепт «сумління» в Біблії вживається нечасто.

СУМЛІННЯ – ДОКІР. Про «сумлінням докорених» йдеться в Святому Письмі [Іван. 8:9], пам'ятаємо, що Каїна та Юду непокоїла совість. Глибинна народна мудрість українського народу й колективний досвід об'єдналися у висловах: «Без докори совісті» [9, с. 841], «Докір сумління» [9, с. 842], «Прокинулася совість» [9, с. 842].

Висновки. Досліджуючи ментальну структуру аксіологічного концепту «сумління» в кореляції з етнічною та біблійною площинами, нами було виокремлено домінувальні смислові уявлення на вказану вище категорію на рівні колективного свідомого українців. Отож, сумління – це: 1) внутрішня оцінка, моральний самоконтроль, внутрішнє

усвідомлення моральності своїх вчинків, почуття відповідальності за свою поведінку перед людською спільнотою; 2) внутрішнє переконання в тому, що є добром, а що є злом; 3) усвідомлення ціннісної правоти своєї поведінки; 4) здатність особистоті самотійно формулювати для себе етичні обов'язки; 5) істина життя, найвищий моральний закон; 6) норма життя. Поле аналізованого концепту охоплюється категоріями: «оцінка», «моральність», «переконання», «свідомість», «обов'язок», «каяття», «вчинок». За нашими спостереженнями, всього в Біблії слово «сумління» вказується 32 рази, до того ж у «Новому заповіті» - 28. Цікаво, що вказана категорія подана бінарно у площинах добра і зла («добре сумління», «лукаве сумління», «чисте сумління», «ганебне сумління», «недуже сумління»). Ключовими у тексті Святого Письма постають вислови: «добре сумління» і «чисте сумління». Вони є домінуючими і в українському фольклорі. З текстом Біблії корелюють такі фразеологічні одиниці української мови, як «для очищення сумління», «зі спокійним сумлінням», «добе сумління».

Література

1. Арутюнова Н.Д. О стыде и совести / Н.Д. Арутюнова // Логический анализ языка: Языки этики. – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 54 – 78.
2. Біблія – Донецьк: Вид-во Благодійного фонду «Лібре», 2007. – 1359 с.
3. Жайворонок В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – С. 587. – ISBN 966-507-195-5.
4. Милтс А.А. Совесть. Мыслители разных эпох о совести / А.А. Милтс // Этическая мысль. Научно-публицистические чтения. - М.: Прогресс, 1990. - С. 274 - 293. - ISBN 334-217-681-1.
5. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / М. Номис. – Київ: Либідь, 1993. – 768 с. (Серія: «Пам'ятки України»).
6. Принципи морального життя / Перекл. з полськ. А. Шкраб'юка. – Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу; видавничий відділ «Свічадо», 1996. – 133 с.
7. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры / Ю.С. Степанов. – М.: Языки русской культуры, 1997. – 344 с.
8. Тофтул М.Г. Етика : навчальний посібник / М.Г. Тофтул. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 416 с. – ISBN 966-580-220-8.
9. Фразеологічний словник української мови. – Книга 2. - / Уклад. В.М. Білоноженко, В.О. Винник, І.С. Гнатюк та ін. – К.: Наукова думка, 1993. – 980 с. - ISBN 5 – 12 – 000635 - 3.

10. Яніцька К.Л. Знайшов – не скач, згубив – не плач : українські прислів'я, приказки, усталені вислови / К.Л. Яніцька. – К.: Довіра, 2002. – 200 с. - ISBN 966-507-137-8.